

FELSEFE DÜNYASI

2012/2 Sayı: 56 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Celal TÜRER
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR
Doç. Dr. Şamil ÖÇAL
Dr. Necmettin PEHLİVAN

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: ₺ 25 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451
IBAN : TR82 0001 5001 5800 7288 3364 51

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

MODERN ZAMAN TEORİLERİ VE ZAMANIN GERÇEKLİĞİ

Zikri YAVUZ*

Giriş

Düşünce tarihine göz attığımızda zaman hakkında söz söylemiş birçok düşünürün birbirinden oldukça farklı fikirler ileri sürdüğünü, ortak bir noktada buluşamadıklarına tabir caizse bir kafa karışıklığına tanık oluyoruz. Bu kafa karışıklığı sadece bu konu üzerinde herhangi bir bilimsel bir araştırma yapmamış, dışarıdan bir takım kimselere ait bir durum değildir. Elli yıla yakın bir süre zaman hakkında bilimsel çalışmalar yapmış bir felsefeci olan C.D. Broad (1887-1971), zamanın doğası ile ilgili olarak en az beş defa düşüncesinin değiştiğini ifade etmiştir. Hiç şüphesiz zaman problemi ile ilgili olarak “felsefenin en sıkı atılmış düğümüdür” derken haksız da sayılmaz. Benzer anlama gelecek bir ifadeyi Broad’dan yüzyıllar önce Augustine’in söylemiş olması da tesadüf değildir. Augustine’e hâkim olan belirsizlik düşüncesi genel olarak yaygın ve paylaşılan bir kanaat olduğundan, burada ondan kısaca alıntı yapmak istiyorum. Augustine şu şekilde ifade etmiştir:

Peki o halde zaman ne? Hiç kimse bana sormazsa biliyorum da, biri sorup da ona açıklama yapmanın gerektiğinde bilmiyorum. Buna rağmen bildiğimden eminim diyeceğim bir şey varsa o da şudur: hiçbir şey geçip gitmemiş olsa geçmiş zaman olmaz, hiçbir şey gelecek olmasa gelecek zaman olmaz, hiçbir şey şu an olmamış olsa şimdiki zaman olmaz. O halde şu iki zaman, yani geçmiş ve gelecek nasıl var olabiliyor, yani geçmiş artık yoksa, gelecek de henüz yoksa? Şimdiye gelirse, eğer şimdi hep şimdi olmuş olsaydı ve geçmişe akıp gitmemiş olsaydı, zaman olmaktan çıkıp ezeli ebedi olurdu. Bu yüzden şimdinin zaman olması geçmişe akıp gidecek olmasından kaynaklanıyorsa, şimdinin olduğunu nasıl söyleyebiliyoruz, varlık sebebi olmamaya dayandığına göre? Yani aslına bakarsanız zaten var olmamaya yönelik olmamış olsaydı biz zamanın var olduğunu söyleyemezdik”¹

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Felsefesi ABD., Yrd. Doç. Dr.

1 Augustine, *İtirafılar*, çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı, İstanbul, 2010, s. 376.

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi zaman kavramı söz konusu olunca insan olarak en temel sezgilerimizden birisi geçmişle gelecek arasında bir farklılığın olduğudur. Buna göre şu anda bir kitap okuyorsam ve bundan önce bir kahve içmiş isem, bu iki olayın birbirinden önce ve sonra meydana geldiğine, kahve içerken daha kitap okumamış ve kitap okurken de kahve içmiş olduğuma ve bu olayın da geçmişte kaldığına artık var olmadığına inanırım. Dolayısıyla zamanın gelecekte geçmişe doğru bir akış halinde olduğunu söylediğimizde, çoğu kimse bunun için felsefi bir teoriyi geliştirmek bir yana bunu ifade etmenin bile anlamsız olacağını söyleyeceklerdir. Buna göre zaman gelecek, şimdi ve geçmiş olarak gelecekte geçmişe doğru bir akış halindedir.

Bununla birlikte sıradan, üzerinde çok fazla fikir yürütmediğimiz ve bize doğrudan gelen bilgimizin ifade ettiği şey doğru mudur? Bu bilgi eleyici materialistlerin ileri sürdüğü gibi, bir halk psikolojisi (folk psychology) olamaz mı? En azından fizikçiler zaman konusunda böyle bir ayırım yapmanın, yani geçmiş ile gelecek arasında simetrik olmayan asimetric bir ilişkinin var olmasını pek olanaklı görmemektedirler. Einstein bunu şu şekilde ifade eder: “Biz ikna olmuş fizikçiler için, geçmiş, günümüz ve gelecek arasındaki fark yalnızca ısrarlı bir yarılsamadan ibarettir. Gerçek olan tek şey, uzay-zamanın tamamıdır.”² Dolayısıyla fizikçiler ve bu bakış açısından felsefe yapan bilim felsefecilerinin ekseriyeti yoğun uğraşlara rağmen böyle bir sezginin savunulmasının mümkün olmadığını, gelecekle geçmiş eşit derecede gerçekliğe sahip olduğunu dolayısıyla aralarında simetrik bir ilişkinin var olduğunu, bunların birbirinden ayırt edilemeyeceğini iddia etmişlerdir. Dolayısıyla fizikçiler ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, fiziksel yasalar içerisinde zamanın aktığına dair bir sezginin gerçekten var olduğuna dair bir bulgunun ortaya koyulmasının mümkün olmadığı iddia edilmiştir.

Cambridge’li filozof D. H. Mellor (1938-?) birçok felsefecinin felsefede herhangi bir gelişmenin olmadığı kanaatini hala paylaştıklarını ifade eder. Ancak Mellor’a göre bu kanaatin gerçek olmadığını görmek için zaman felsefesine bakmak yeterlidir. Ona göre birisi fizik alanında diğeri de metafizik alanında olmak üzere son yüzyılın başında özellikle zaman felsefesi konusun önemli gelişmeler olmuştur. Fizik alanındaki gelişmeler Einstein’ın 1915 yılında ortaya atmış olduğu genel görelilik teorisi ile metafizik alanındaki yeni yaklaşım ise McTaggart’ın 1908 yılında değişim ile ilgili A ve B zaman teorilerini ortaya atması ile olmuştur. Bu iki önemli temel katkı, zamanın akıp akmadığı ve zamanın uzaydan bağımsız olarak bir gerçekliğe sahip olup olmadığı ile ilgili olarak temel varsayımlarımızın

2 Albert Einstein and Michele Besso, Correspondence 1903-1955, ed. P. Speziali, Paris, Hermann, 19729, Brian Greene, *Evrenin Dokusu*, Tübitak, çev. Murat Alev, Ankara, 2010, dan alıntı, s. 170.

öngörmediği bir takım yeni sorunlar ortaya koymuştur. Mellor'a göre fizik ve felsefede ortaya çıkan bu yeni açılımlar, bizim zaman hakkındaki fikirlerimizi büyük oranda değiştirmiştir.³ Bu anlamda ilk önce McTaggart'ın yapmış olduğu ayrımlara bakacağız.

McTaggart ve Zamanın Gerçek Dışılığı

J. Ellis McTaggart (1866-1925) “ Zamanın Gerçek Dışılığı” (1908) adlı makalesinde, makalenin başlığından da anlaşılacağı gibi, zamanın gerçekten var olmadığını ileri sürmüştür. Hegelci felsefenin önemli temsilcilerinden biri olan McTaggart böyle bir görüşü Bertrand Russell'a karşıt olarak idealizm adına ileri sürmesi pek şaşırtıcı değildir. Bu anlamda her iki filozof da aslında zamanın gerçekte var olmadığını ileri sürmüş olmalarına karşın, bunu ileri sürme konusundaki metotları ve yapmış oldukları ayrımlar açısından farklılık göstermişlerdir. McTaggart, zamanın olmadığını iddia ederek idealizme giderken, Russell ise zamanın olmayışını natüralizm adına temellendirmeye çalışmıştır. McTaggart'ın ortaya koymuş olduğu çözüm kendisinden sonra Russell'ın ortaya koymuş olduğu çözümün aksine, takip edilmese de O'nun zaman felsefesinde yapmış olduğu ayrımlar halen zaman felsefesindeki tartışmaların ana kavramlarını oluşturur.

McTaggart'a göre zamanda var olan durumlar iki şekilde birbirinden ayrılırlar: bunlardan ilki var olan bir nesne başka bir nesne ile öncelik, sonralık veya eş zamanlılık ilişkisi içerisinde bulunabilir. Ona göre her bir durum bir başka durumdan önce, başka bir şeyden sonra ve başka bir şeyle eşanlıdır. İkincisi ise, zamanda mevcut olan durumların geçmiş, şimdi ve gelecek olarak tezahür ettiklerini ileri sürer. Birinci duruma daha sonradan adlandırıldığı şekliyle statik durum veya zaman kavramını kullanırken, sonraki duruma dinamik durum veya zaman kavramını kullanılmaktadır. Bunun en temel nedeni birinci anlayışta olayların meydana gelmeleri bir şeyden önce, sonra veya o şeyle eş zamanlı olarak tanımlandıkları için, değişimin söz konusu olamayacağıdır. Örneğin, “İstanbul'un fethi, Mısır'ın fethinden öncedir” ifadesi bütün zamanlarda aynı öncelik ve sonralığa sahip olacaktır. Dolayısıyla bu önermenin farklı bir doğruluk değerine sahip olmaksızın içeriğinin değiştirilmesi mümkün değildir. Diğer yandan geçmiş, şimdi ve gelecek zaman kiplerini içerisinde barındıran bir önerme için aynı şeyi iddia etmemiz mümkün gözükmemektedir. “Şu anda kitap okuyorum” gibi bir cümle, bilfiil okuma eyleminden önce “kitap okuyacağım” olarak ifade edilecek, okuma eylemi bittikten sonra da, “kitap okudum” olarak ifade edilecektir. Dola-

3 D.H. Mellor, “Space, Time, and Relativity”, *The Oxford Handbook of Contemporary Philosophy*, ed. Frank Jackson, Michael Smith, Oxford Un. Press, Newyork, 2005, s. 615.

yısıyla ifade edilen cümlenin üç farklı durumuna işaret edilmesi söz konusudur. Diğer bir ifade ile üç farklı doğruluk değerini ifade ettiğini söyleyebiliriz.⁴

McTaggart zamanın gerçekliği açısından zamanda meydana gelen olaylarla ilgili olarak B zaman teorisi kadar A zaman teorisini de meydana getirdiğini düşünür. Ona göre bu iki zaman serisi olmaksızın bizim zamanı tecrübe etmemiz olanak dışıdır. Diğer bir ifade ile A zaman teorisi ve B zaman teorisi zamanın gerçekliği açısından vaz geçilmezdir. Öncelik, sonralık ve eş zamanlılık olarak ifade edilen B zaman teorisi kadar geçmiş şimdi ve gelecek zaman kiplerini kabul eden A zaman teorisi de zamana özeldir.⁵ Dolayısıyla McTaggart'a göre, zamanın gerçek olup olmadığı söz konusu olduğunda sadece B zaman teorisinin öne sürmüş olduğu öncelik, sonralık ve eşzamanlılık yeterli olmayacaktır. A zaman teorisinin varlığını öne sürdüğü kipler olmaksızın zamanın direk bir algısına sahip olamayız.⁶

Özet olarak ifade edecek olursak, McTaggart'ın argümanı şu şekilde ifade edilebilir:

1. Değişim zamana özeldir.
2. Değişim A serisinin gerçek olmasını gerektirir.
3. A serisi çelişkilidir bu yüzden gerçek değildir.
4. Bu yüzden değişim yoktur.
5. Bu yüzden zaman yoktur.⁷

B Teorisini Savunanlar: Russell versus McTaggart

McTaggart'ın değişimin özünde A zaman teorilerinin olduğunu ileri sürmesi ve A teorisinin değişimin ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia etmesinin en temel nedenlerinden birisi olarak Russell'in değişim ile ilgili iddialarına karşı çıkmak içindir. Russell değişimi, *The Principle of Mathematics* (1903) adlı kitabında belirli niteliklere sahip olan bir nesnenin belirli bir müddet sonra bu nitelikleri bir kenara bırakması ve başka niteliklere sahip olması olarak tanımlamaktadır. Örneğin, belirli bir t_1 zamanında kırmızı bir araba t_2 zamanında başka bir renge boyanmış olursa, burada bir değişim meydana gelmiş olur. Zamanın burada değişime kattığı bir şey yoktur. Dolayısıyla Russell'a göre, değişim hiçbir şekilde A teorisini gerektirmez, değişimin tanımı için gerekli değildir. Diğer bir

4 J. Ellis, McTaggart, "Unreality of Time", *Mind*, New Series, vol.17, no 68, 1908, s. 458.

5 McTaggart, a.g.e., s. 458.

6 McTaggart, a.g.e., s. 459.

7 Tim Crane, Katalin Farkas, "Introduction", *Metaphysics: A Guide and Anthology*, Oxford University Press, USA, 2004, s. 441.

ifade ile Russell'a göre değişimi sadece B serileri ile tanımlamak mümkün ve yeterlidir.⁸

Russell'a göre B teorisi sadece A teorisine dayanmamanın ötesinde, aynı zamanda A teorisinin de temelini oluşturmaktadır. Russell McTaggart'ın yaptığı gibi, zaman serilerinden birini diğerine dayandırarak açıklamaya çalışmış fakat aralarında ontolojik bir bağ olduğunu kabul etmemiş gözükmektedir. 'On the Experience of Time' da Russell "bazı olaylar şu anda meydana geliyor" önermesinin o olayın bir takım duyu verileriyle eş zamanlı olarak meydana gelir' olmasından farklı bir anlamı olmadığını iddia eder.⁹Dolayısıyla ona göre, zaman gerçekte var olan bir şeyin ötesinde insanın psikolojik bir unsuru olmaktadır. Bu psikolojik zaman anlayışı olarak da adlandırılır. Değişimle ilgili olarak McTaggart ve Russell arasındaki farkları şu şekilde ifade edebiliriz:

McTaggart'a göre;

- a) Değişim sadece B serisi terimleriyle ifade edilemez: A serisi terimleri özseldir. Böylece, bir nesnenin (object) değişmesi için o nesnenin belirli bir durumda olması ve daha sonra o durumda olmaması gerekir.
- b) Değişim olmaksızın zaman olamayacağı için, ve B seri ilişkileri zamansal ilişkiler olduğu için, B serileri (ontolojik olarak) A serilerine dayanmaktadır.

Russell'a göre ise

- a) Değişim sadece B serisi terimleriyle analiz edilebilir. Böylece bir nesnenin değiştiğini söylemek o nesnenin bir zamanda belirli bir durumda diğer zamanda ise o durumda olmaması anlamına gelir.
- b) A seri ifadeleri B seri ifadeleri ile ilgili olarak analiz edilebildikleri için, A serileri, hem ontolojik olarak hem de ifadeye denk düşen anlamla ilgili olarak, B serilerine dayanmaktadır.¹⁰

A Zaman Teorisi ve Zamansal Kiplerin Elenememesi

Ben burada A zaman teorisinin daha doğru olduğu, gelecek, şimdi ve geçmiş zaman kiplerinin gerçekte var olduğunu ve B zaman teorisinin daha az tutarlı olduğunu iddia edeceğim. Dolayısıyla bu argümanın doğruluğu adına birkaç noktayı ifade etmeye çalışacağım.

8 Bertrand Russell, *Principles of Mathematics*, 2nd edn., New York: W. W.Norton & Co., Inc.,1903, ss. 442:469–471.

9 Bertrand Russell, "On the Experience of Time", *Monist*, 25, 1915, s.221.

10 Robin Le Poidevin, "The Past, Present, and Future of the Debate about Tense" *Questions of Time and Tense*, Clarendon Press, Oxford, 1998, s. 16.

A zaman teorisine göre, zamanda var olan kiplerin elenmesi mümkün değildir. Kip bizim dünyaya bakışımızdaki temel ve ayrılmaz bir unsurdur. Sahip olduğumuz dil kipsel öğelerinden ayrılamaz çünkü gerçekliğin kendisi kipsel bir yapıya sahiptir. Bu şu anlama gelmektedir ki, kip denen olgu sadece bizim dilimize ait bir durum olmayıp bütün gerçekliği resmeden bir şeydir. Örneğin, “Geçen sene Galatasaray şampiyon oldu” ve “Gelecek sene Galatasaray Şampiyonlar ligi kupasını alacak” gibi iki cümlede var olan geçmiş ve gelecek zaman kipleri dilsel kip olmanın ötesinde aynı zamanda bizatihi zamanın bir özelliği olarak vardır. Peki burada kiplerin sadece dilsel bir öge olmadığı, gerçek bir anlama sahip olduğu nasıl gösterilebilir? Buna zamanın dinamik bir yapıya sahip olduğunu iddia eden bir kimse bunun kiplerin dilden elenebilir ve ondan ayrılabilir bir şey olmadıkları şeklinde cevap verirler. Diğer bir ifade ile dildeki kipsel ve endeksli yapıların dilden arındırılması durumunda dilin kullanımındaki işlevinin ortadan kalkacağını dolayısıyla kipler olmaksızın dilin gerçekliği resmedemeyeceğini ileri sürmektedirler. Onlara göre dilde kipler vardır çünkü gerçeklik kipsel bir yapıya sahiptir. Dilde kipler vardır çünkü dil gerçeklikte var olan bir şeyi resmeder. Dolayısıyla bunlar sadece dilimizde kullanıma ait unsurlar olamaz, onun ötesinde bir anlama sahiptirler.

Kipli cümleler kipsiz olan dönüşümlerinin sahip olmadıkları bir bilgiye ve anlama sahiptirler. İnsan düşüncesi ve eyleminin içeriği eğer kipten arındırılırsa işlevsiz hale gelmesi kaçınılmaz olur. Standford’da felsefe profesörü olan John Perry özellikle kipsiz cümlelerin insan düşüncesi ve davranışını işlevsiz hale getireceği konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Örneğin “fakülte toplantısı öğleyin başlar” gibi kipsiz, geniş zaman olarak ifade edilen bir inanca sahip bir profesör tahayyül edelim. Bütün sabah boyunca öğlene dek profesör bu inanca yani toplantının öğleyin başlayacağına sahip olmuş olsun. Böyle bir inanca sahip olma, kişide hiçbir şekilde toplantı vakti ayağa kalkması gerektiği ve toplantıya gitmesi gerektiği inancını doğuramaz. Bu eylemi yapması gerektiği inancını doğuran şey “toplantı şimdi başlıyor” ifadesinin doğurduğu inançtır. Diğer bir ifade ile profesör’ün toplantının başlayacağına dair sahip olduğu geniş zamanlı eylem hali, O’nun eyleme başlama iradesini içermez. Çünkü birinci önerme bütün zamanı kuşatacak şekilde bir doğruluk değerine sahip olmasına karşın, ikinci önerme eylemin o ana kadar yani öğlene kadar yapılmaması, daha sonra toplantı anı geldiğinde yapılması gerektiğini ifade eder. Dolayısıyla toplantının başlama anına, geniş zamanla ifade edildiğinde yüklenilmeyen bir değer ve anlam yükler. Bu iki cümleyi ifade eden herhangi bir kimse her iki cümleyi ifade ettiğinde aynı

davranış biçimlerini göstermez. Zira ikinci cümlede var olan zaman kipi, eylemin o anda başladığını ifade eder. Perry'ye göre, kipsel veya endeksli ifadeler var oldukları cümlelerin ayrılmaz ve özsel parçalarıdır. Onların yerine konmuş ifadeler hiçbir şekilde yerine konmuş ifade ile aynı anlamsal içeriğe sahip değildirler.¹¹

Bu bakış açısına ilaveten A teorisini savunan bir kimse için, kipsiz tarihli cümleler kipli cümlelerle aynı bilgiyi de vermezler. Örneğin “Prof. Ahmet evde değildi” gibi kipli bir inanca, onun 8 Mayıs 1906’da evde olmadığını, kipsiz cümlede ifade edildiği gibi, bilmeksizin sahip olabilirim. Bir kimse aynı zamanda zaman kavramını kaybetse de, makul bir şekilde “toplantı 16 Haziran 1976’da öğleyin başlar” cümlesinin doğruluğuna inanabilir fakat aynı zamanda “toplantı şimdi başlıyor” cümlesinin de varlığını inkâr edebilir. Buradan kipli teoriye inanan bir kimse B zaman teorisinin iddiasının aksine iki cümlenin aynı anlama sahip olmadığı sonucuna varmaktadır.¹²

A zaman teorisine başka bir itiraz da, kipli cümlelerin kipsiz cümlelere “bir şeyden önce, sonra olma veya o şeyle eş anlı olma” gibi dönüşümlü ifadelerle ifade edilebileceği, dolayısıyla kipli ifadelerin cümlelerden elenebileceği yönündedir. Örneğin, ‘Bugün benim doğum günüdür’ veya ‘Beş dakika sonra istasyonda bomba patlayacak’ gibi cümleler, ‘Doğum günüm bu ifademle aynı andadır’ iken ikincisi ise ‘ Bu ifadeden beş dakika sonra istasyonda bomba patlar’ olarak ifade edilir. Burada şimdiki zaman ve gelecek zaman kipi, ‘eş anlı olma’ ve ‘bir şeyden sonra olma’ gibi B zaman ifadelerine dönüştürülmüştür. Dolayısıyla şimdiki zaman kipi ancak benim ifademle o olayın eş anlı olduğu anlamına gelir. Bu durumda şimdi ve gelecek zaman kipi cümleden elendiğinde cümlenin anlamında bir eksiklik meydana gelmez. Dolayısıyla elenebilir ifadelerdir bunlar. Fakat A zaman teorisini savunan bir kimse burada, B zaman teorisini savunanların aksine, bir anlam kaybının olduğunu dönüştürülen cümle ile dönüştürülmüş cümlenin aynı anlama sahip olmadığını ifade eder. Burada anlam kaybının ne olduğunu klasik olarak A.N. Prior’un ifadesindeki örnekle verebiliriz.¹³ Oldukça acı veren bir kanal tedavisine maruz kaldığımızı varsayalım. Kanal tedavisi bitip dışçıden çıktıktan sonra “şükürler olsun bu da bitti” ifadesini kullandığımızı düşünelim. Yukarıdaki örnekteki gibi bu cümleyi dönüştürecekimizi varsayarsak,

11 John Perry, “The Problem of the Essential Indexical” *The Problem of the Essential Indexical: and Other Essays*, Oxford University Press, New York, 1993, s. 35.

12 Perry, “The Problem of the Essential Indexical” s. 45

13 Arthur N. Prior, ‘Thank Goodness That’s Over,’ *Philosophy*, 34, 1959, ss. 12-17; ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Türkçe ile İngilizce arasında bu cümlenin anlamı farklı şekilde ifade edilmektedir. ‘Şükürler olsun bu da bitti’ derken biz geçmiş zaman kullanırken gerçekten geçmiş bir şeyden sonra olduğu anlamına gelir. Fakat İngilizce’de bu anlamı geçmiş zamanla değil de geniş zamanla ifade edildiğine dikkat edelim.

sevincimizi ifade eden cümle, dışçiden çıktıktan sonradır. Diğer bir ifade ile B teorisini savunan bir kimse ‘şükürler olsun bu da bitti’ ifadesi dışçiden çıkışından sonradır’ şeklinde dönüştürülebileceğini ifade eder. Ancak A teorisini savunan bir kimse bu iki cümlenin aynı anlama gelmediğini ifade edecektir. Buna göre, ünlem ifadesinin ifade ettiği şey, geçmişteki uygulamadaki şükran duygusudur. A zaman teorisini eleştiren kipsiz zamanı doğru kabul edenlere cevap veren Michael Tooley’e göre ‘bu da bitti’¹⁴ deki zamansal endeksin ifade ettiği şey, bizatihi ifadenin literal anlamına değil, onun gerçekten meydana geldiği zaman kastedilir. Tooley şu şekilde ifade etmiştir:

Bu görüş kabul edildiğinde ‘şükürler olsun bu da bitti’ cümlesinde olan şey, belirli bir zamanın cümle ile onun eş anlılığına işaret etmiş olması ve bir kimsenin bu zaman hakkında daha önceki acının devam etmediği konusundaki memnuniyetinden bahsediyor olmasıdır. O kişinin memnun olduğu şeyin kendisi böylece, olay ve olayın zamanının ifadesi arasında herhangi bir ilişki barındırmaz.¹⁵

Bu düşünce gayet makul gözükmektedir. Çünkü burada işaret edilen nokta eylemle ondan sonra meydana gelen durum arasındaki ilişki olmadığıdır. Daha ziyade eylemin bitmiş olduğu durumdaki zamana göndermede bulunmaktadır. Tooley’in de ifade ettiği gibi burada ilişki bir şekilde değerlendirmek yerine bizatihi zamanın kendisine gönderimde bulunmak daha makul olarak gözükmektedir.

Yeni Kipsiz Teori

B zaman teorisinin en önemli temsilcilerinden birisinin Bertrand Russell olduğunu ifade etmiştik. Fakat Russell’in çözümünün yetersizliği B zaman teorilerinin savunucuları tarafından da kabul edildikten sonra, D. H. Mellor tarafından yeni kipsiz teori geliştirilmiştir.¹⁶ Mellor kipli cümlelerin kipsiz cümlelere dönüştürülemeyeceği konusunda kipli düşünceyi savunanlarla hemfikirdir. Ona göre kipli şekilde ifade edilmiş bir cümle kipsiz şekilde ifade edildiğinde bir anlam kaybı meydana gelir. Ancak ona göre kipli cümleler her ne kadar anlam kaybı olmaksızın kipsiz cümlelere dönüştürülememesine karşın, kipli önermelerin doğruluk değeri kipsiz durumlar tarafından sağlandığını ileri sürerek yeni bir anlayış ileri sürmüştür. Bir cümlenin doğruluk şartlarını ortaya koymak, cümlenin hangi şartlarda doğru olacağını belirlemekle mümkündür. Mellor şimdiki zaman kipli bir cümle, ancak bu kipin vuku bulduğu olay zamanında meydana geliyorsa;

14 İngilizcede geniş zamanlı olarak ifade edildiğini, ‘That’s over’ şeklinde, göz önünde bulunduralım.

15 Michael, Tooley, *Time, Tense, Causation*, Oxford University Press, New York, 1997, s. 247

16 D. H. Mellor, *Real Time II*, Routledge, London, 1998.

geçmiş zaman kipli bir cümle tasvir etmiş olduğu olaydan daha sonraki bir spesifik zamanda meydana geliyorsa; gelecek kip ilgili zamandan daha önceki belirli bir zamanda meydana geliyorsa doğru olduğunu kabul eder. Örneğin “Şimdi 1980’dir” gibi bir cümleyi ele alalım. Bu cümleye “S” diyelim. Yukarıdaki tanımlamaya göre, S ancak ve ancak eğer 1980’de meydana gelirse doğrudur deriz. “Şimdi 1980’dir” açık bir şekilde “S 1980’de meydana gelmiştir”le aynı anlama gelmez. Mellor eski B teorisini savunanlardan farklı olarak bu iki cümlelerin aynı anlama gelmediğini kabul etmektedir. Diğer bir ifade ile bu iki cümlelerin birbirine anlam kaybı olmaksızın dönüştürülemeyeceğini kabul etmektedir. Dolayısıyla bu anlamda A teorisini savunanlarla kiplerin cümlelerden anlam kaybı olmaksızın değiştirilemeyeceğini ileri sürmektedir. Ancak buna rağmen Mellor’a göre, “S 1980’de meydana gelir” önermesi S için yani ‘şimdi 1980’dir’in kipsiz olarak doğruluk koşullarını yerine sağlamış gözükmemektedir. Diğer bir ifade ile “şimdi 1980’dir” gibi kipli bir cümle, 1980’de bu kiplin ifade edilmesi koşuluyla doğrudur. Bu olgu başka zamanda ifade edilmiş olsaydı, o zaman doğru olmuş olurdu, bu zamanda yani “şimdi 1980’dir” de doğru olmazdı. Ancak 1980’de meydana gelmişse bu kip doğrudur. Dolayısıyla Mellor kipli önermelerin varlığını kabul etmesine ve bunların cümleden elenememesini makul görmesine karşın, yine kipli önermelerin doğruluk koşullarının kipsiz önermeler tarafından sağlandığını ileri sürüyor. Bu koşullar kipsiz oldukları için, kipli cümleleri doğru kipli durumların var olmaları zorunlu değildir. Aksine kipli önermelerin doğru olması için kipsiz, her zaman geçerli olan ve değişmeyen sürekli olan doğruluk koşulları zorunludur. Başka ifade ile ihtiyacımız olan şey, sadece kipsiz durumlardır, kipli durumların doğru olup olmadığını ancak böylece bilebiliriz.¹⁷

Ancak bu yeni teorisinin aslında eskisinden çok da fazla bir şey ortaya koyduğunu söylememiz olanaklı gözükmemektedir. Yeni kipsiz teoriye yöneltilen ilk eleştirilerden birisi, mantık kurallarını ihlal ettiği yönündedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Mellor kipli cümlelerin doğruluk koşullarının kipsiz önermeler tarafından sağlandığını ileri sürmektedir. Buna göre, birbirinden farklı iki kipli cümlelerin doğruluk koşullarını her zaman aynı doğruluğa sahip olan kipsiz bir cümle vermektedir. Örneğin iki kişinin aynı anda “Şimdi 1980’dir” dediğini varsayalım. Birinci kişinin cümlesine R, ikinci kişinin cümlesine S diyelim. Mellor’un bu cümleler hakkındaki doğruluk analizi şu şekildedir:

(R) “Şimdi 1980’dir” $\equiv$ R 1980’de gerçekleşir.

(S) “Şimdi 1980’dir” $\equiv$ S 1980’de gerçekleşir.

17 D. H. Mellor, *Real Time II*, Routledge, New York, 1998, ss. 44-46.

Böyle bir dönüştürmede temel problem, R'nin mantıksal olarak "R 1980'de meydana gelir"e eşit olduğu ve S'nin mantıksal olarak "S 1980'de meydana gelir"e eşit olduğu söylendiğinde, R zorunlu olarak S'yi gerektirirken "R 1980'de meydana gelir" zorunlu olarak "S 1980'de meydana gelir"i gerektirmeyecektir. Dolayısıyla bu iki cümlenin birbirine dönüştürülerek aynı doğruluk değerine sahip olduğu söylenemeyecektir. Daha da kötüsü, eğer R mantıksal olarak S'ye ve S mantıksal olarak "S 1980'de meydana gelir"e eşitse, bu durumda R'nin açık bir şekilde S'yle mantıksal bir şekilde eşit olduğunu söyleyebilmeliyiz. Ancak açık bir şekilde görüyoruz ki bunlar mantıksal olarak birbirine eşit değildirler. R ve S'de meydana gelen doğruluk koşulları birbirinden farklı ve ayrı kipsiz doğruluk koşullarıysa eğer, bu durumda bunlar aynı doğruluk koşulları olmadıkları için, R ve S aynı olguyu ifade etmezler. Aksini iddia etmek mantıksız olurdu.¹⁸

Kipli önermelerin kipsiz bir şekilde doğruluk değerine sahip olduğunu bu şekilde iddia etmenin geçerli olduğunu göstermek mümkün değildir. Mellor'un yapmış olduğu şey daha ziyade, bir kipi doğru bir şekilde ifade edilmesinin kipsiz kuralının verilmesidir.

R doğru bir şekilde ifade edilmiştir $\equiv$ R 1980'de gerçekleşir.

S doğru bir şekilde ifade edilmiştir $\equiv$ S 1980'de gerçekleşir.

Bu şekildeki kipsiz bir kullanım ifade edildiğinde bir problem ortaya koymaz. Fakat bu R veya S'nin kipsiz doğruluk koşullarına sahip olduğu anlamına geldiği de iddia edilemez.

Dinamik teoriyi savunanlar kipli cümleler için kipli doğruluk değeri teklif edebilir. Kipli teorinin kendisinin de doğruluk koşullarına sahip olduğunu ileri sürmek için, bir kimsenin yapması gereken şey, "R doğrudur ancak ve ancak..." cümlesinde "dır"ın kipsiz olması gerektiği iddiasına karşı çıkmaktır. "dır" şimdiki zaman kipi ise, R'nin şu anda doğruluğu için doğruluk koşullarına sahibiz demektir. Kipli doğruluk koşullarını ifade ettiğimizde, $Tp \equiv p$ 'nin¹⁹ doğruluğuna standart şema sağladığımızı şekilde buluruz. Bu Tarskici şema olarak adlandırılmıştır. Mantıkçi Alfred Tarski'ye göre, bir önerme ancak ve ancak eğer bu önermenin söylediğinin gerçek olması durumunda, doğru olduğu anlamına gelir. "Kar beyazdır" ancak ve ancak kar beyaz ise doğrudur. "Waterloo Savaşı 1815'de gerçekleşti" ancak ve ancak eğer Waterloo Savaşı 1815'de gerçekleşmişse, şu anda doğrudur. Bu tekabül yetçi teoriye dayalı bir doğruluk anlayışıdır. Bu bakış açısının varsaydığı şey, şu anda bilfiil kipli durumların veya kipli

18 William Lane Craig, *Time and Eternity, Exploring God's Relationship to Time*, Crossway Books, Wheaton, 2001, ss.120-121.

19 Bu Tarski şeması olarak adlandırılır. Buna göre bir önerme ancak ve ancak önermenin ifade ettiği şey doğru ise doğrudur. Böylece "kar beyazdır" ancak ve ancak kar beyaz ise, doğrudur.

olguların var olduğudur.²⁰ Dolayısıyla kipli olguların doğruluğunu belirleyecek koşullar ileri sürebilirler.

Aristotle'dan itibaren gelecek zamanlı önermelerin doğruluk koşullarının ne olacağı bir takım problemleri de beraberinde getirmiştir. B zaman teorisine göre gelecek zamanlı önermelerin doğruluğu konusunda bir problem gözükmemektedir. Gelecek, şimdi ve geçmiş bu zaman teorisi açısından aynı gerçekliğe sahip olduğu ve var olan önermeler kipsiz bir şekilde ifade edildikleri için önermeler bütün zamanı kuşatacak şekilde doğruluk değerine sahiptirler. Ancak A zaman teorisi gelecek ve geçmiş arasında asimetrik bir ilişki gördüğünden ve bunların ontolojik statüleri bir birinden farklı olduğundan, geçmişin zorunlu geleceğin ise mümkün olması gibi, gelecek zamanlı önermelerin doğruluk değerine sahip olamayacağına dair temel bir itiraz ileri sürülmüştür. Dolayısıyla bu bakış açısını eleştirenler geçmiş ve şimdinin doğru olabilmesi için ona tekabül eden bir gerçeklik olmadığından doğruluğa da sahip olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden bir önermenin doğru olması için onu doğru yapan (truth maker) şeyin gerçeklikle örtüşmesi gerektiği iddia edilmiştir. A zaman teorisine göre geçmiş ve gelecek var olmadığı için bunları doğru yapıcı unsurlar bulunmamaktadır. Dolayısıyla A zaman teorisinin yanlış olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bununla birlikte doğru yapıcı kavramını niçin gerçeklikle örtüşmesi gerektiği veya diğer bir ifade ile tekabüliyetçi bir şekilde anlamam gereklidir, gibi bir soru kipli zaman anlayışını savunanlar sorabilir. Bu konuda tekabüliyetçi teoriyi kabul etmem zorunlu mudur? Tekabüliyetçi teoriye dayalı doğru yapıcı kavramı oldukça tartışmalıdır. Örneğin, *bütün kuzgunlar siyahtır* veya *tek boynuzlu at diye bir şey yoktur* gibi önermelerin doğruluk değerleri nedir? Bunların doğru olmasını sağlayacak bir şey gerçekten var mıdır? Tekabüliyetçi açıdan bakıldığında bunların doğru olduklarını söyleyecek bir iddia var gözüküyor. Çünkü birinci cümle tümevarımsal bir çıkarsamaya dayalı iken, ikincisi ise zaten yok olan bir şeyin yokluğunu iddia ediyor. Bu tür problemlerden dolayı bir filozof bu tür önermelerin doğru olmasını bu tür varlıkların bir şekilde var olmasında değil, onların aksine örneklerin var olmaması nedeniyle doğru olduklarını ileri süren David Lewis'e katılmaktadırlar. Lewis klasik tekabüliyetçi teoriye dayalı olan doğru yapıcı ilkeye bir itirazlar yöneltmektedir. Dolayısıyla doğru yapıcı kavramı burada daha detaylı olarak ele alamayacağımız bir çok itiraza konu olmuştur ve bu yüzden tartışmalıdır. Ancak bu durumda bu kavramı bir kenara bırakmalı ve doğruluk iddialarından vaz mı geçmeliyiz gibi bir soru akla gelebilir. Buna cevabımız hayır olacaktır. Bu yazının konusu olmadığı için değinmeyecek olmamıza

20 Craig, *Time and Eternity*, s. 122

rağmen birçok farklı doğruluk teorisi vardır ve bunlar A zaman teorisi ile uyumlu olabilirler.²¹

Dolayısıyla kipli şekilde ifade edilmiş bir cümle kipsiz olarak dönüştürüldüğünde kipli cümle ile aynı anlamı ifade etmez. Kipler ve endeksler cümlede onu ifade eden kimsenin ifadesinin ötesinde bir gerçekliğe tekabül eder. Cümlelerdeki zamansal ifadeler, gelecek, şimdi ve geçmiş gibi, geniş zamana dönüştürülerek bütün zamanı kuşatacak şekilde doğruluk değerine sahip olduklarını iddia etmek ve bunun yeterli olduğunu varsaymak, temel doğuştan sahip olduğumuz inançlarla çelişen bir bakış açısı ortaya çıkarmaktadır. Bunun aynı zaman da metafizik açıdan örneğin özgür irade gibi başka problemlere de yol açtığı diğer bir gerçektir. Dolayısıyla A zaman teorisi B zaman teorisine göre daha tercih edilebilir ve sağduyuya uygun bir bakış açısı olduğu açıktır.

Öz

Modern Zaman Teorileri ve Zamanın Gerçekliği

Zaman hakkında iki şekilde düşünürüz. Buna göre zamanı geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde, gelecekte geçmişe doğru bir oluş şeklinde ve öncelik, sonralık ve eş anlılık olarak tasavvur ederiz. McTaggart ilkinde A serileri, ikincisine ise B serileri demiştir. Bu makalede zaman hakkında tecrübemizin A serilerine başvurmaksızın açıklanamayacağını ve böylece A zaman teorisinin B zaman teorisine göre daha doğru olduğunu ileri süreceğim.

Anahtar Kelimeler: *A – B zaman teorisi, zamansal oluş, McTaggart, Kipli ve Kipsiz zaman, Mellor*

Abstract

Contemporary Theories of Time and Reality of Tense

There are two ways in which we think about time. We understand time in terms of temporal becoming, or events being past, present, and future and changing their position with respect to those notions, and we understand time in terms of temporal relations, which are unchanging relations of earlier/later than and simultaneous with, between, and among events. McTaggart called the time series that runs from the far past up to the present “now” and then on into the future the “A-series” and the time series that is entirely independent of the present

21 Thomas M. Crisp, “Presentism”, *The Oxford Handbook of Metaphysics*, ed. Michael J. Loux and Dean Zimmerman, Oxford University Press, Oxford, 2005, ss. 236-239; Dört boyutlu anlayışı savunan Rea’ya göre A zaman teorisi açısından doğru yapıcı kavramı bir sorun teşkil etmez. Bu Michael C. Rea, “Four-Dimensionalism” *The Oxford Handbook of Metaphysics*, ed. Michael J. Loux and Dean Zimmerman, Oxford University Press, Oxford, 2005. s. 261.

the “B-series”. In this essay I defend the A theory by arguing that it can’t indeed account for certain key features of our experience of time without recourse to tensed properties.

Keywords: *A-B theory time, temporal becoming, McTaggart, Tensed and tenseless time, Mellor*

Kaynaklar

- Arthur N. Prior, ‘Thank Goodness That’s Over,’ *Philosophy*, 34, 1959.
- Augustine, İtiraflar, çev. Çiğdem Dürüşken, Kabalcı, İstanbul, 2010.
- Bertrand Russell, *Principles of Mathematics*, 2nd edn., New York: W. W.Norton & Co., Inc.,1903.
- Bertrand Russell, “On the Experience of Time”, *Monist*, 25, 1915,
- Brian Greene, *Evrenin Dokusu*, Tübitak, çev. Murat Alev, Ankara,2010.
- D. H. Mellor, *Real Time II*, Routledge, New York, 1998.
- D.H. Mellor, “Space, Time, and Relativity”, *The Oxford Handbook of Contemporary Philosophy*, ed. Frank Jackson, Michael Smith, Oxford Un. Press, Newyork, 2005.
- J. Ellis, McTaggart, “Unreality of Time”, *Mind*, New Series, vol.17, no 68, 1908.
- John Perry, “The Problem of the Essential Indexical” *The problem of the essential indexical: and other essays*, Oxford University Press, New York, 1993.
- Michael C. Rea, “Four-Dimensionalism” *The Oxford Handbook of Metaphysics*, ed. Michael J. Loux and Dean Zimmerman, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- Michael, Tooley, *Time, Tense, Causation*, Oxford University Press, New York, 1997.
- Robin Le Poidevin, “The Past, Present, and Future of the Debate about Tense” *Questions of Time and Tense*, Clarendon Press, Oxford, 1998.
- Thomas M. Crisp, “Presentism”, *The Oxford Handbook of Metaphysics*, ed. Michael J. Loux and Dean Zimmerman, Oxford University Press, Oxford, 2005
- Tim Crane, Katalin Farkas, “Introduction”, *Metaphysics: A Guide and Anthology*, Oxford University Press, USA, 2004.
- William Lane Craig, *Time and Eternity, Exploring God’s Relationship to Time*, Crossway Books, Wheaton, 2001.